

**Освітні традиції та «Просвіта»
на Волині: до 75-річчя
факультету історії, політології
та національної безпеки
Волинського національного
університету імені Лесі Українки**

Колективна монографія

Видавничий дім
«Гельветика»
2022

УДК 37.013(477.82)
О-72

Рецензенти:

Зуляк Іван Степанович – доктор історичних наук, професор, Тернопільський національний педагогічний університет імені В. Гнатюка;

Примуш Микола Васильвич – доктор політичних наук, професор, Донецький національний університет імені В. Стуса

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Волинського національного університету імені Лесі Українки
(протокол № 6 від 28 квітня 2022 року)*

Освітні традиції та «Просвіта» на Волині: до 75-річчя факультету історії, політології та національної безпеки Волинського національного університету імені Лесі Українки : колективна монографія / за ред. Я. Яроша. – Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2022. – 400 с.

ISBN 978-966-992-795-8

У колективній монографії досліджуються окремі аспекти освітніх традицій та просвітництва на Волині. У виданні акцентовано увагу на тому, що за останні роки значно посилився інтерес до питань освітнього життя українського народу, зокрема дослідження різних аспектів розвитку просвітницьких ідей у різні періоди. Висвітлено становлення та діяльність «Просвіти» та її вплив на суспільно-політичне життя. Наголошується, що освітні процеси на Волині тісно пов'язані із становленням та розвитком факультету історії, політології та національної безпеки Волинського національного університету імені Лесі Українки.

УДК 37.013(477.82)

ЗМІСТ

РОЗДІЛ 1 ОСВІТНІ ТРАДИЦІЇ: ВИБРАНІ ПИТАННЯ

Карліна Оксана

РОЗВИТОК ОСВІТИ В ЛУЦЬКУ В XVI – НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ:
ІСТОРИЧНИЙ НАРИС. 5

Каліщук Оксана

УКРАЇНСЬКІ ШКОЛИ УСС НА ВОЛИНІ. 37

Шульга Світлана

ОСВІТНІ ПРОЦЕСИ НА ВОЛИНІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX – 1930-Х РР.:
ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИЙ ФАКТОР. 69

Крамар Юрій

ОСВІТНЯ ПОЛІТИКА ДРУГОЇ ПОЛЬСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ
ТА ЇЇ РЕАЛІЗАЦІЯ НА ВОЛИНІ (1918–1939 РР.). 110

Хлібовська Ганна

ОСВІТНІ ПРОЦЕСИ У ВОЛИНСЬКІЙ ОБЛАСТІ В 1944–2020 РОКАХ. 147

РОЗДІЛ 2 «ПРОСВІТА» ТА ПРОСВІТНИЦТВО НА ВОЛИНІ

Стрільчук Людмила

ВОЛИНСЬКІ «ПРОСВІТИ» У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД:
СТАНОВЛЕННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ. 179

Філіпович Мирослава, Майборода Оксана

КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ
У ВОЛИНСЬКІЙ ОБЛАСТІ 1944–1991 РР. 214

РОЗДІЛ 3 ФАКУЛЬТЕТ ІСТОРІЇ, ПОЛІТОЛОГІЇ ТА НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ В ОСВІТНЬОМУ ПРОЦЕСІ

Бондаренко Геннадій

ВКЛАД ФАКУЛЬТЕТУ У РОЗВИТОК КРАЄЗНАВЧОЇ ОСВІТИ
ТА ІСТОРИЧНОГО КРАЄЗНАВСТВА ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ. 273

Понедельник Лариса

ВИПУСКНИКИ ІСТОРИЧНОГО ФАКУЛЬТЕТУ. 312

Малеончук Галина, Ярош Ярослав

ФАКУЛЬТЕТ ІСТОРІЇ, ПОЛІТОЛОГІЇ ТА НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ:
ІСТОРІЯ ТА СЬОГОДЕННЯ. 344

РОЗДІЛ 2

«ПРОСВІТА» ТА ПРОСВІТНИЦТВО НА ВОЛИНІ

Стрільчук Людмила – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії та філософії Волинського національного університету імені Лесі Українки
strilchuk.lyudmila@vnu.edu.ua
ORCID:<https://orcid.org/0000-0002-0700-6080>
ResearcherID: G-8696-2019 (<http://www.researcherid.com/rid/G-8696-2019>)

Strilchuk Lyudmyla – Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of the Department of World History and Philosophy, Volyn National University named after Lesya Ukrainka
strilchuk.lyudmila@vnu.edu.ua
ORCID:<https://orcid.org/0000-0002-0700-6080>
ResearcherID: G-8696-2019 (<http://www.researcherid.com/rid/G-8696-2019>)

Волинські «Просвіти» у міжвоєнний період: становлення та діяльність

Відомо, що «Просвіта», як національна громадсько-культурна організація була започаткована 1868 року у Галичині, а її головною метою була консолідація національної спільноти навколо національної ідеї, культурно-науковий розвиток та піднесення національної свідомості українського народу. Ця найдавніша українська громадська організація доволі швидко набула популярності не лише у Галичині, її популярність та вплив поширюються на Наддніпрянську Україну, Буковину, а згодом і на Волинь.

На українських землях, що були розпорощеними між різними імперіями, просвітницькі ідеї поширювалися вкрай нерівномірно і до початку ХХ століття, Волинь, що входила до складу Російської імперії, практично перебувала осторонь громадсько-культурних процесів, які переживала сусідня Галичина. Лише із початком Першої світової війни, котра призвела не лише до руйнації кордонів та імперій, на Волині поширюються просвітянські ідеї та утворюються перші «Просвіти».

Специфікою поширення просвітянських ідей на Волині стало те, що вони були принесені у край двома шляхами, зокрема Українськими

січовими стрільцями (УСС) із Галичини та пердстаниками національної інтелігенції із Наддніпрянської України. Саме через це, на переконання авторки, дещо різнилися акценти у напрямках і особливостях роботи утворених на Волині просвітянських осередків, а також, це стало однією із причин того, що «Просвіти» Волині не утворили єдиної централізованої структури за прикладом Галичини, що згодом ускладнило та унеможливило їхню діяльність.

Будучи розрізненими, без єдиних статутних документів на момент утвердження на Волині польської влади, волинські «Просвіти» так і не змогли утворити єдину організацію та, у переважній більшості, зареєструвати свої статутні документи. Тому головною і принциповою відмінністю існування на Волині «Просвіт» було те, що кожна із повітових організацій діяла за своїм окремим статутом і були вони усі формально непов'язані поміж собою. З огляду на вище сказане, авторка вважає принципово важливим моментом вживання терміну «волинські «Просвіти»», а не «Просвіта» Волині, тощо.

Зясувавши методологічне бачення досліджуваного явища вдаюся до історії становлення та діяльності перших «Просвіт» на теренах Волині. Отож, відомо, що першими просвітницькі ідеї у краї поширили Українські січові стрільці. Стоячи на переконанні, що вони не лише українські вояки, а й свідомі українські громадяни, УСС використовували будь-яку можливість для роботи серед якомога ширшого кола населення, тим більше, що багато з них мали чималий досвід суспільної діяльності, працюючи до війни у різних національних партійних та громадських організаціях. Націленість на працю із широкими народними масами, на думку тернопільського дослідника М. Лазаровича, впливала й із самої стрілецької ідеології, відповідно із якою досягнути поставленої мети, тобто вибороти українську державність, було можливим тільки спираючись на сили народу.

На теренах Волині стрілецькі представники активно працювали із початку війни. Це стало можливим тоді, коли у наслідок літніх боїв 1915 року союзні війська, серед яких був і легіон Українських січових стрільців, здобули Підляшшя, Холмщину, частину Полісся та Західну Волинь. Із 26 січня 1916 року на Волині, згідно із дозволом австрійського військового командування, було утворено три комісаріати УСС, котрі мали вести набір волинських добровольців до стрілецького легіону.

Про активну просвітницьку роботу УСС на Волині, зокрема у м. Володимирі свідчать документи Центрального державного історичного архіву України, що у м. Львові. Зокрема, одна із архівних справ містить повну переписку львівської «Просвіти» із комісаріатом Українських січових стрільців дислокованим у м. Володимирі. Аналіз документів засвідчує, що комісаріат січових стрільців переймався низькою освіченістю населення і звертався до львівської «Просвіти» із низькою пропозицій та прохань. Наприклад, комісаріат січових стрільців у м. Володимирі пропонував видати церковні календарі із портретами та портрети українських культурних діячів із метою поширення їх на Волині та популяризації у такий спосіб національної еліти, культури та історії. Численні листи за період 1916–1917 років дозволяють зробити висновки, що січовими стрільцями докладалося чимало зусиль задля налагодження системи освіти та поширення просвітянських ідей на Волині.

А між тим, соціально-економічна ситуація на Волині у роки війни була надзвичайно складною. Зруйновані, спустошені села відступаючими російським військами, бойові дії та новий окупаційний режим сіяли серед населення зневіру. І. Крип'якевич, описуючи Волинь у цей історичний період стверджував: «...російські війська мали наказ при відступі палити всі села і міста... нищити запаси будь-якої поживи, забирати з собою все населення. У багатьох місцевостях цей злочинний план було реалізовано. Майже половину населення було виселено, багато сіл понищено і розорено».

Новий окупаційний режим більшістю населення був сприйнятий із недовірою, саме тому населення краю поставилося до нього із пересторогою, а нерідко і вороже. Із такими ж самими почуттями поставилися волянини і до стрілецьких комісарів, вбачаючи у них «австрійців», котрі прикриваючись «мужицькою» мовою і називаючи себе їхніми братами, хочуть їх обдурити, а обдуривши, – приєднати до Австро-Угорської імперії. Тому Українські січові стрільці із перших кроків своєї діяльності намагалися розвіяти сумніви краян у щирості своїх намірів і бажанні їм допомогти.

Національна свідомість волянян теж перебувала на низькому рівні, що давало підстави україноненависникам стверджувати, що там немає ніяких українців, а тільки – «Русен, полєнундюден». Д. Вітовський в одному з листів скаржився з цього приводу: «Щоб хтось назвав себе вже не українцем, але хохлом, то була би рідкість, яка досі ще не лучилася».

Саме у такій непевності та складній політичній ситуації, в умовах господарської розрухи відбувалося становлення просвітницького руху у краї. Виникнення першої «Просвіти» на Волині пов'язують із перебуванням тут загону січових стрільців на чолі із Дмитром Вітовським, який очолював один із трьох комісаріатів на Волині для набору добровольців у легіон Українських січових стрільців – Ковельський. Серед місць де квартирували Січові Стрільці було і містечко Мацеїв Ковельського повіту Волинської губернії. Д. Вітовський окрім вербування у Січові Стрільці активно проводив серед місцевого населення культурно-освітню роботу, усілякими способами підтримував українське шкільництво. У містечку Мацеєві Січовими Стрільцями було засновано першу на Волині «Проосвіту».

Опираючись на архівні документи можна стверджувати, що впродовж перших місяців існування комісаріату УСС, який очолював Д. Вітовський, у Ковельському повіті було зорганізовано сімнадцять шкіл, а «звістка про існування нечуваного товариства розлетілася далеко за межі Ковельщини». Однак, із приходом та утвердженням на Ковельщині польської влади «Просвіту» у Мацеєві зберегти не вдалося, адже просвітянський осередок не створив, а відповідно, не мав власних статунних документів. Мацеївській «Просвіті» саме через відсутність статуту буде відмовлено польською владою у реєстрації, а тому, офіційним роком виникнення «Просвіт» на Волині вважається 1917 рік, час, коли офіційно було зареєстровано перший Статут осередку «Просвіти» на Волині.

У тому ж таки 1916 році на Волині було утворено іще один осередок «Просвіти» у с. Тайкури Рівненського повіту. Свій родовід тайкурівська «Просвіта» веде із Наддніпрянської України, а її утворення пов'язують з ім'ям І. Федорова, вихідця із с. Тайкури. Будучи студентом Київського університету, І. Федоров став прихильником просвітянських ідей, а згодом, із початком війни, повернувшись у рідне село, разом із місцевою учителькою став засновником місцевої «Просвіти». Архівні документи вказують на те, що до новоствореного просвітянського осередку увійшло декілька свідомх селян, зокрема І. Бородійчук, Ф. Бородійчук, К. Пивоварчук, С. Федоров.

Проіснувавши декілька років тайкурівська «Просвіта» припиняє своє існування оскільки у час національно-визвольних змагань, фактично усі просвітяни с. Тайкури пішли добровольцями в Українську Народну

Армію (УНА) і їхня подальша їх доля не відома. Тайкурівська «Просвіта», у цей час припиняє діяльність, не залишивши по собі жодних статутних документів, як і згадана вище «Просвіта» с. Мацеїв.

Першим просвітянським осередком, котрий своє виникнення та існування підкріпив статутними документами та дав початок сталій і потужній організації «Просвіти» у краї, став осередок у Рівному, що утворився у вересні 1917 року. В Рівному «Просвіту» було спільно організовано місцевою інтелігенцією та вояками УНА, котрі й популяризували тут просвітницькі ідеї. Уже на перших зібраннях просвітян було випрацьовано статут рівненського осередку і в жовтні, того ж року цей статут було затверджено місцевим Окружним Судом.

Статут рівненської «Просвіти» охоплював широкий спектр суспільно-культурного життя, включаючи національне шкільництво та позашкільну освіту, культурно-мистецьку та бібліотечну справу. Серед авторів статуту та засновників рівненського осередку були Г. Андрійчук, І. Коваленко, Х. Сухевич, М. Турбаба, М. Колесник, А. Невинський, І. Громадченкова та М. Москалець. За твердженням Б. Савчука, дослідника «Просвіти» на Волині, до кінця 20-х років ХХ століття із відомих нам засновників рівненської «Просвіти», її членами у Рівному залишалося лишень 2–3 особи, решта або загинули у ході військових дій національно-визвольних змагань, або ж емігрували.

Відомо, що одним із перших заходів, що їх здійснила «Просвіта» у Рівному, було створення бібліотеки. На кошти просвітян та за фінансової підтримки повітового комісара Х. Сумкевича (що також був членом новоствореної «Просвіти») було закладено близько тисячі книг. У сховищах Центрального державного історичного архіву України у м. Львові зустрічаємо ряд листів рівненської «Просвіти» цього, і, дещо пізнішого періодів, у яких містяться прохання переслати їм різну літературу, на що лівівська «Просвіта» охоче відгукувалася. Як приклад наведемо уривок одного із таких листів «...просимо надіслати на післяплату на суму 10.00 книжок про історію просвітянського руху на українських землях... 15.06.1926 р.». Слід також зазначити, що від самого початку діяльності бібліотека рівненської «Просвіти» нараховувала близько чотирьох сотень читачів, що є досить високою і показовою цифрою для досліджуваного періоду.

А між тим, завершальний період Першої світової війни позначився серйозними політичними перетрубаціями, з 1918 року землі Західної

України опиняються в епіцентрі боротьби двох держав: новопосталих незалежної України та Польської держави. Боротьбу за Західну Україну, що розпочалася у 1918 році із нападу сформованих Ю. Пілсудським легіонів, за підтримки Антанти, на молоду Західноукраїнську Народну Республіку, останя, як відомо, програла, а її терени разом із Західною Волиню та Західною Білоруссю увійшли до складу Другої Речі Посполитої. Остання ж усі свої зусилля спрямувала на зміцнення контролю над українськими територіями, намагаючись перетворити Польщу на моноетнічну державу шляхом запровадження полонізації, колонізації краю, котрі появилися через заборону національної освіти, руйнування українських церков, утиски та заборони щодо національних організацій, у тому числі і «Просвіти», та ув'язнення патріотично налаштованих українців у спеціально створеному концентраційному таборі Береза Картузька.

У 1921 році на території Західної Волині польською владою було утворене Волинське воєводство. Утворення останнього співпало у часі із масовим розгортанням діяльності «Просвіт», на території Західної Волині. Популярність «Просвіт» була не випадковою, адже ця громадська організація стояла на сторожі національних українських інтересів, пропагуючи національну ідею, сприяючи розширенню мережі національних шкіл, бібліотек, підтримуючи національну церкву та театр. Оскільки переважну більшість мешканців новоствореного Волинського воєводства, за даними перепису 1921 року, становили українці, то масова підтримка «Просвіт» є цілком зрозумілою.

Уже наприкінці 1917 року виникли осередки «Просвіти» у Кременці, Здолбунові, Острозі. 17 вересня 1918 року засновано «Просвіту» в Луцьку, а згодом – у Володимирі, Дубно, Ковелі. Найбільшою ж проблемою з якою зіштовхувалися волинські посвітяни було те, що польська влада відмовлялася реєструвати статuti створених «Просвіт», а тому можливість їх існування та діяльності опинилася під загрозою.

Впродовж 1918–1920 років у містах і селах Волині просвітянський рух здобуває усе більше прихильників, існуючі «Просвіти» зростають чисельно, створюються усе нові осередки, проте, як зазначає волинський дослідник М. Кучерепа: «...на рубежі 20-х років ХХ століття «Просвіти» в краї перебували на організаційній стадії і діяли вони з великою обмеженістю».

Частина волинських осередків «Просвіти» намагалася шукати підтримки у Галичині, де «Просвіта» активно діяла і намагалася поширити свій вплив на усю територію Польщі, насамперед у тих воєводствах, де проживали українці. Розуміючи проблеми, що виникли у волинських «Просвіт» із польською владою, просвітяни Галичини пропонували або внести зміни у статут товариства, або прийняти новий його варіант, в якому акцентувалася б увага на тому, що «...тереном діяльності є ціла держава Польська». Влада з огляду на власні інтереси заборонила поширювати діяльність товариства не лише на Польщу, але й на Волинь, де «Просвіта» не мала централізованої структури.

За таких умов постала необхідність утворити єдиний центр «Волинської Просвіти». З цією метою з ініціативи ради Луцької «Просвіти» був скликаний 15 лютого 1921 року перший з'їзд представників повітових товариств. Його делегати заслухали доповіді «Українська школа на Волині», «Позашкільна освіта», «Дошкільне виховання», «Організація Просвіти на Волині», з якими виступили І. Власовський, Р. Шкляр, В. Федоренко, А. Пашук. Після дебатів з'їзд прийняв ухвалу про утворення «Об'єднання культурно-просвітних організацій Волині» і схвалив його Статут. Але воєводське управління цей Статут не зареєструвало.

Ще одним проявом ворожого ставлення польської влади до «Просвіт» Волині є перешкоди, що чинилися володимирським просвітянам. Зокрема, тут місцеве староство вимагало нового затвердження статуту, окремого дозволу на заснування початкових приватних шкіл, якого товариство не отримало. Влада провадила постійні перевірки й арешти серед членів «Просвіти». Зокрема, польські жандарми у Володимирському повіті арештували свідомого селянина, колишнього січового стрільця П. Матвійціва

Деякі просвітянські осередки, як, наприклад, у Кременці, виникали у декілька етапів, і, навіть, сьогодні, дата їх утворення викликає суперечки у середовищі істориків та краєзнавців. Збереглися свідчення того, що наприкінці 1917 року у Кременці було організовано «Просвіту», вслід за цим місцеві жителі утворюють Раду товариства, яку, втім, ніхто не обирав, не було і жодних статутних документів, жодних установчих чи інших зборів не проводилося. Про діяльність Товариства засвідчують декілька культурних заходів, що були організовані у Кременці. Лише на початку 1919 року «Просвіта» Кременця набуває офіційної чинності після реєстрації її в Окружному Суді.

Відомо, що засновниками «Просвіти» у місті Кременці стали В. Дорошенко, В. Кавун, подружжя Вітенків, С. Дяків, В. Денисюк, Б. Козубський. Саме завдяки старанням останнього у Кременці було створено українську книгарню, яка мала тісні контакти із львівською матірною «Просвітою» і у наступні роки стала найбільшою українською книгарнею на Волині. У сховищах ЦДІА України у м. Львові міститься чимало документів пов'язаних із роботою кременецької книгарні та читальні, як то договори про аренду приміщень, інформації про зміну адрес читалень та книгарні, листування із львівською «Просвітою» щодо купівлі та надсилення літератури, тощо.

Наприкінці 1917 року виникає «Просвіта» у Острозі. Історія виникнення даного оередку є особливою тим, що він виник при матеріальній та моральній підтримці уряду. Відомо, що уже в 1919 році острозька «Просвіта» заклала декілька бібліотек та хат-читалень у сусідніх до Острога селах, книги для яких, замовляла у львівської «Просвіти», відомості про що ми знаходимо у архіві.

У місті Дубно на ініціативу майже двох десятків дубнівчан, більшість із яких були місцевими вчителями, влітку 1918 року, було утворено просвітянський гурток. Відомо, що учасниками гуртка було зібрано кошти необхідні для внеску за легалізацію просвітянського осередку, вони ж підшукали приміщення і обладнали його під канцелярію «Просвіти».

Схоже складалася ситуація із становленням «Просвіти» у містечку Здолбунів. Після декількох зборів жителів містечка та вояків УНА, які були дислоковані у місті, та їх спільного звернення до влади, у Здолбуніві було зареєстровано Товариство «Просвіта». Новостворена здолбунівська «Просвіта» одразу розгорнула активну діяльність: було організовано ряд лекцій для жителів міста та навколишніх сіл, декілька вистав та концертів, розпочато збір літератури для відкриття бібліотеки у Здолбуніві.

Вже із самого початку діяльності просвітянських організацій на Волині польська адміністрація поставилася до «Просвіт» з пересторогою, чинила всілякі перешкоди для їхнього розвитку, відмовлялася реєструвати статути, накладала заборони на певні види діяльності, наприклад на проведення театральних вистав, та концертів, діяльність бібліотек, розвиток шкільництва при «Просвітах», тощо.

Антиукраїнський курс польської адміністрації зумовив радикалізацію «Просвіт». Так, у липні 1922 року в Луцьку відбувся Другий з'їзд

представників повітових товариств «Просвіта», який засудив антиукраїнську політику польської влади. Доповіді, виголошені учасниками зібрання, викривали страшну картину реального стану шкільництва та культури українців Волині. Делегати висловили протест шкільному кураторіуму (управлінню освіти) і шкільним інспекторам, а також домагалися відкриття українських державних шкіл з вчителями українцями. Одночасно з'їзд прийняв ухвалу про необхідність відкриття українських книгарень, друкованого пресового органу «Просвіт», стаціонарного українського театру на Волині.

Окрім того, на Другому з'їзді, було схвалено резолюцію про утворення централі «Волинської просвіти», обговорено її Статут. Виконання рішень з'їзду було доручено президії луцької «Просвіти». Однак, цього разу воєводське управління відмовилося реєструвати прийнятий з'їздом Статут «Волинської Просвіти». Це рішення воєводських властей 3 травня 1925 року підтвердило і МВС Польщі.

А між тим, в першій половині 20-х років ХХ століття товариство «Просвіта» стало одним з головних осередків національного життя місцевих українців. Своє завдання воно вбачало у розповсюдженні освіти й піднесенні національної самосвідомості українського населення Волині. Досить швидко просвітянство набуває все більшої популярності і перетворилося на масове явище. Кожне товариство започаткувало велику кількість філій у містах, а також у маленьких містечках і селах воєводства. Періодом найбільшого розквіту та розгалуженої діяльності «Просвіт» у Волинському воєводстві стали 1928–1929 роки. На ту пору на терені воєводства налічувалося загалом 640 організаційних осередків товариства, які об'єднували 16 700 членів.

Як зазначає І. Зуляк, товариство «Просвіта» вважалося неофіційним міністерством освіти і культури у Західній Україні, формуючи національну свідомість українства, виховуючи його в національному і державницькому дусі. «Просвіта» стала символом національного об'єднання, осередком, який гуртував творчі сили нації, виступав основою віри у краще майбутнє. Її заслуги були значними, оскільки товариство виконувало соціально значиму функцію.

Важливе історичне значення для становлення та розвитку просвітянського руху у Волинському воєводстві мав Третій з'їзд «Волинських Просвіт», скликаний 26 вересня 1926 року у Рівному. Це зібрання було

досить представницьке і мало на меті об'єднання розрізнених волинських «Просвіт» та прийняття єдиного Статуту. На з'їзд прибуло близько 270 делегатів з усієї Волині. Роботою просвітянського форуму керувала президія у складі senatorів О. Карпінського і Михайла Черкавського, послів Б. Козубського і С. Козицького, доктора А. Річинського. В роботі з'їзду брали участь послы М. Чучмай, М. Хруцький, а також голова Українського педагогічного товариства О. Терлецький, редактор часопису «Новий Час» Д. Паліїв, представники «Просвіти» і Верховної пластової команди зі Львова, керівник «Рідної хати» senator І. Пастернак з Холма, які виголосили від імені репрезентованих організацій вітальні промови. На з'їзді знову піднімалося питання про організаційне об'єднання товариств. Однак, були прийняті ухвала про припинення дій щодо створення окремої «Волинської Просвіти» та звернення до Головної ради «Просвіти» у Львові здійснювати керівництво.

Восени 1927 року мав відбутися у Рівному IV з'їзд повітових «Просвіт» Волині, але через заборону властей на його проведення він не відбувся. Таким чином, зусилля, спрямовані на утворення «Волинської Просвіти» зазнали невдачі. На Волині й надалі існували лише окремі повітові «Просвіти», які не мали, як це було в Галичині, об'єднуючого центру. Правда, у 1927 році воєводське управління розробило типовий «Примірний статут Волинської «Просвіти»». Проте, діячі українського культурно-освітнього руху відмовились його приймати.

Одним із пріоритетних напрямів діяльності волинських «Просвіт» упродовж досліджуваного періоду стало просвітництво, що ставило основним завданням підвищення загальноосвітнього і культурного рівня українського населення, ліквідацію неписьменності, боротьбу за рідну школу, українську мову навчання у ній. Головними ж засобами для досягнення цієї мети були: бібліотечна справа, організація масових культурно-освітніх заходів, громадська періодика, видавнича діяльність, усна пропаганда національних ідей, української історії та культури, безпосередня участь в організації шкіл, а також більш радикальні заходи – організація акцій непокори, протесту, шкільних плєбісцитів тощо. При цьому, відбуваються якісні зміни – ухил переноситься на консолідацію та опертя на власні духовні сили нації для протистояння польському наступу, а в корекції змісту і завдань українського просвітництва – на самоосвіту і самовиховання.

На початку 20-х років ХХ століття близько 80 відсотків українського населення на теренах Волинського воєводства було неписьменним, із 218 786 дітей шкільного віку майже половина була поза школою, тому із перших днів свого існування Товариство розгорнуло активну діяльність у цій царині, деякі філії стали купувати букварі та зошити, вечорами навчати неграмотних. Саме тут найбільш чітко простежуються еволюція й поетапність «Просвіт» в удосконаленні форм і методів їх діяльності: від ліквідації неписьменності – до створення власними силами шкіл і гімназій; від співпраці з урядом – до повної конфронтації у випадках зловживання владою щодо відкриття українських шкіл, заборони навчання українською мовою, утиску і приниження вчителів-українців тощо.

Одним із головних завдань «Просвіт» було подолання «повної неграмотності та надавання допомоги у подальшому розвитку освіченості всім тим, хто мав підстави, але з тих чи інших причин не міг ними скористатись». Із цією метою організовувалися заочні курси, від кожного освіченого просвітянина вимагалось навчати грамоті щонайменше двох осіб. Товариство пропагувало необхідність постійної самоосвіти громадян, створювало гуртки самоосвітників. Просвітяни розуміли, що майбутнє народу полягало в ступені його свідомості й культурного розвитку. Рада Лаврівської філії «Просвіти» звернулася із закликом до просвітян: «Через знання прямувати до світлої правди з тим, щоб найскоріше нам стати вільним та рівним в колі народів світу. Через самоосвіту до найкращого майбутнього».

Завдяки старанням «Просвіт» та її комісій з ліквідації безграмотності вже до середини 20-х років на території Луцького повіту діяли курси для неписьменних, які проводили вчителі, агрономи, службовці, священнослужителі, учні гімназій – всі, хто мав будь-які навички освітянської роботи і розумів справжню вагу цієї надзвичайно важливої для самозбереження нації справи. Схожою була ситуація і у інших повітах Волинського воєводства.

Відповідно до постанов міністерства освіти, для цієї справи дозволялося використовувати шкільні приміщення, обіцялася матеріальна підтримка, вчительство закликалося до безкорисливої праці. Але, насправді, на Волині, ситуація складалася зовсім не на користь просвітян. На курсах для неграмотних селян при філіях «Просвіти» заборонялося викладати українську мову, українську історію та географію, мати настінні карти

тощо. Більше того, залучення українських учителів в до проведення таких курсів ставало підставою для закриття останніх. У 1925–1927 роках курси для неписьменних припинили свою діяльність.

Загалом же брак кваліфікованих кадрів, фінансова скрута і численні перешкоди з боку владних структур не дали можливості Товариству реалізувати у повному обсязі намічені програми ліквідації неписьменності серед українського населення, зокрема сільського, й особливо серед людей похилого віку та жіноцтва. Унаслідок цього відсоток неписьменних у 1938 році становив 77,4 %, а в порівнянні з початком 20-х років (80 %) він змінився лише на 2,6 %.

Надаючи формальне право щодо розвитку позашкільної освіти, польська влада водночас орієнтувала свої виконавчі органи на місцях здійснювати ліквідацію неписьменності лише польською мовою. 21 травня 1921 року Волинський воєвода Я. Кжаківський видав постанову, згідно із якою «державною мовою всіх державних і громадських установ на території Волинського воєводства є польська мова». Міністр віросповідань і освіти С. Грабський, обґрунтовуючи необхідність позбавлення прав українського населення Польщі на культурно-національний розвиток і потребу якнайскорішої його асиміляції, відзначив, що «всьяке поглиблення серед тих кількох мільйонів українців, які знаходяться в межах Польщі, почуття відокремленості і національно-культурної самотності збуджує в них прагнення возз'єднання з тими кількома десятками мільйонів, які проживають поза кордонами Польщі». У зв'язку з цим польський уряд намагався передусім вирвати зі свідомості українського населення все, що нагадувало б йому про історичну і культурно-національну єдність.

На початку 20-х років Волинська шкільна кураторія планувала проведення так званої «волинізації» українських шкіл, видання для Волині спеціальних шкільних підручників на «волинській мові». Луцька «Просвіта», «вбачаючи в цьому нечуваний замах на українську культуру і рідне українське слово», спільно з іншими «Просвітами» Волині гаряче запротестувала проти того. Свою скаргу, ухвалену з'їздом представників культурно-освітніх організацій краю, просвітяни направили на розгляд Наукового товариства імені Тараса Шевченка у Львові, всіх вищих наукових українських інституцій і Польської академії наук у Кракові. Завдяки такій реакції уряд відмовився від проведення «волинізації».

Як стверджує дослідниця Луцької повітової «Просвіти» М. Філіпович, Луцька «Просвіта» зробила вагомий внесок у процес українізації освіти: влаштувавши 1919 року курси українознавства, де викладались теорія і практика української мови, історія українського письменства, історія і географія України. Прихильно поставилася влада до листа, який надіслала Луцька «Просвіта» в травні 1920 року: про проведення влітку 1920 року для вчителів повіту курсів українознавства, що мали б бути організовані шкільним інспектором. У відповідь інспекторат листом від 21 червня 1920 року повідомляв, що «звернувся до Департаменту публічної освіти з пропозицією, аби на літніх курсах 1920 року директор Луцької української гімназії І. Власовський викладав для учительства історію української літератури, а також правила правопису і мови». Військові події літа 1920 року, коли Луцьк залишили поляки, завадили проведенню цих курсів.

Після короткочасного перебування під владою більшовиків відносини з Окружним шкільним інспекторатом значно погіршились. У лютому 1921 року Рада «Просвіти» знов звернулася до шкільного інспекторату Луцького повіту, доводячи необхідність проведення для вчителів повіту курсів українознавства. Інспекторат повідомив, що «прохання це скерував до міністерства освіти». Дозволу на проведення курсів «Просвіта» так і не отримала. Влітку 1921 року були натомість проведені польські методичні курси, на яких І. Власовський викладав для вчителів-українців українську мову. Це був початковий курс першого року навчання, другий курс планувався на літо 1922 року (тоді мали читатися історія української літератури і методика навчання української мови). Проте, наступний курс так і не був проведений.

Під гаслом «Збережемо рідну Українську школу» діяли волинські «Просвіти» впродовж усього свого існування. Усі біди, які випали у першій половині ХХ століття на землі Волині, призвели до практичного знищення українського народного шкільництва. Волинські «Просвіти» поставили на пріоритетне місце у своїй діяльності відродження шкільництва – основи народної освіти.

«З огляду на важність історичного моменту заснування національної української освіти, котрий потребує великої і щирої прихильності до освітньо-національного діла, знайомства з характером народнім, його життям і потребами», Рада Луцької повітової «Просвіти» радила поставити на «чолі української освіти на Волині освічену людину з українців»,

для чого просила порушити питання про утворення «окремої посади шкільного інспектора для українських шкіл всієї Волинської округи», чи принаймі «помічника окружного шкільного інспектора української національності, котрий відав би українськими школами».

Чергового удару по розвитку української шкільної освіти завдав циркуляр воеводи про заборону української мови. Цим документом заборонялися державні українські школи, за 1920–1939 роки чисельність українських народних шкіл у краї скоротилася з 443 до восьми при 1459 польських і 520 утравкістичних, не було жодної середньої української школи (за винятком трьох приватних гімназій).

Досить показовою і типовою була, наприклад, ситуація, що склалася в с. Тростянець, що поблизу Луцька. Коли у 1921 році було запроваджено польську мову в українській початковій школі, жителі села звернулися до шкільного інспектора з проханням поновити викладання української мови. Місцева влада на прохання селян не зреагувала, тому громада відправила до Сейму у Варшаву невелику делегацію. Після повернення зі столиці всі члени цієї делегації – дільничний лікар А. Річинський, керівник рільничої школи, що була закрита восени того ж року, А. Короп, керівник початкової школи А. Іванов, волосний писар З. Жиберук, голова українського кооперативу Д. Вишневський, учень рільничої школи А. Тарасюк і селянин Т. Поліщук, – члени Товариства «Просвіта» – були заарештовані та протримані в ув'язненні від чотринадцять днів до місяця.

Потрібна була копітка робота численних громадських діячів Волині, аби отримати дозвіл приватно заснувати навчальні заклади. На з'їзді представників культурно-освітніх організацій Волині, що відбувся в Луцьку 8 червня 1922 року розглядалося питання про стан початкової та середньої школи й підкреслювалося, що «цілковитий розвал і систематичне нищення нижчої і середньої української школи, що є виключно наслідком свідомої антиукраїнської польської шкільної влади... Свідоме, уперте, систематичне втручання в освітню справу урядових чинників та випадкових людей (куратори, інспектори, поліція, ксьондзи, війти), засліплених польським шовінізмом, призводить до полонізації українського населення».

У доповіді голови культурно-освітньої секції на загальних зборах членів Луцької «Просвіти» зазначалося: «Взагалі можна сказати, що трудно брати участь в шкільній справі, коли до співпраці в ній вас не кличуть,

рахуючи, що можуть обійтись тут і без допомоги місцевої культурно-освітньої організації. А був же час, коли між нами і шкільним інспектором налагоджувались добрі відносини в напрямі якраз необхідної співпраці, і після того зміна влади змінила і цей напрямок. Гадаю все ж таки, що одною журбою з приводу цього залишити справу на можна».

Ліквідація українських і штучне насадження польських шкіл у Західній Україні набули особливо масового характеру після 1923 року, з часу приходу до влади у Другій Речі Посполитій ендеків. Уряд ендеків офіційно заявив, що на території Польщі всі школи – державні й приватні – є польськими, тому про інші школи, як такі, що не відповідають ідеї польської держави, тобто концепції однонаціональної польської держави, не може бути і мови. В українській семикласній школі в Луцьку, котра раніше носила ім'я Тараса Шевченка, з програми було вилучено вивчення української історії, географії, стародавньої та всесвітньої історій, а навчання переводилося на польську мову.

Навесні 1923 року просвітяни передали заступникові начальника Волинської округи звернення, в якому давали аналіз стану середніх та народних шкіл. У зверненні вказувалося, що на Волині проживало 74,2 % українців, однак діяла лише 421 українська школа. Частка поляків серед населення краю була набагато меншою, проте кількість польських шкіл уже тоді становила 676. Крім того, просвітяни зазначали, що половина дітей на Волині взагалі залишалася поза школою. У 1921/1922 навчальному році в Луцькому повіті нараховувалося 110 початкових польських шкіл, 79 – українських, були також семикласні школи, із них п'ять – польських і дві – українських.

О. Субтельний стверджує, що на кільканадцять українських сіл відкривалась одна приватна українська школа, а польська була у кожній польській колонії, що мала від п'яти до 10 родин. Наприклад, для українських сіл Дідовичі, Жабка, Жидичин, Залізниця, Клепачів, Кульчин, Небожка, Озерно і Сапогів, у яких проживало понад 4500 українців і близько 300 поляків, було відкрито одну українську і три польських школи.

Ендеки відверто заявляли про рішучий намір асимілювати національні меншини країни і для досягнення цієї мети використовували всі доступні засоби поневолення. Саме з огляду на таку позицію було складено так звані «кресові закони». 31 липня 1924 року сейм схвалив і Рада міністрів Польщі опублікувала закони про державну мову та мову

урядування державних, адміністративних властей і органів самоуправління та закон про шкільну реформу, які набували чинності з 1 жовтня 1924 року, відкрили необмежені можливості для полонізації національних меншин у Польщі. У законі від 31 липня 1924 року про державну мову і мову урядування адміністративних властей, який набув чинності 1 жовтня 1924 року стверджувалося, що державною мовою на території Польщі є польська мова.

Випробуванням у справі української шкільної освіти став прийнятий 31 липня 1924 року так званий закон Тугута-Грабського. Відомий польський ідеолог С. Грабський твердив: «не постерунок поліції чи староство, не адміністрація, не влада, військо, але сильний вплив польської культури забезпечить польськість».

Ендецький уряд спрямував свій курс на ліквідацію української школи, запровадивши так звані утравістичні (двомовні) школи, де більшість предметів викладалася польською мовою. Реформа школи, проведена в 1924 році міністром освіти С. Грабським, була не випадковим явищем. Вона стала однією з ланок загальнополітичного курсу польського уряду на ліквідацію української мови, знищення самої нації. Перед школою ставилося два головних завдання – сформувані вірнопідданський світогляд і дати ґрунтовні знання польської мови. Таке завдання, на думку польських офіційних кіл, найкраще могла виконати утравістична школа. А тому найбільш гостра боротьба розгорнулася з приводу викладання мови в школах.

Згідно із згаданим законом С. Грабського про створення утравістичних шкіл, передбачалися плебісцити щодо мови навчання в школах. На з'їзді представників філій Товариства, що відбувся 8 березня 1925 року, напередодні проведенн «шкільного плебісциту», були прийняті резолюції:

«1. З'їзд заявляє, що новий закон про школу зовсім не задовільняє шкільних вимог нашого українського народу і кривдить у цьому відношенні наш нарід;

2. З'їзд домагається, щоби на всіх наших українських землях під Польщею була забезпечена нам в рідній мові школа всіх ступенів і типів без ніяких застережень нарівні з польським громадянством;

3. З'їзд взиває до українських громад, щоби в боротьбі за нові права на свою школу використало до подробиць й цей незадовільняючий і вузький закон і щоби батько, мати чи правний опікун дитини

в шкільному віці внесли в зазначений законом час, т. є. до 31 березня 1925 року, до шкільного інспектора декларації з домаганням своєї рідної мови навчання в школі;

4. З'їзд взиває в першу чергу всі філії Товариства «Просвіта» припинувати, щоб цей обов'язок наше громадянство сповнило».

Рішення та звернення з'їзду до українці, а також подальша просвятянська праця на селі знайшли широкий відгук і розуміння серед широких національних мас.

За участю українських послів, представників повітових «Просвіт» у багатьох повітах Волині відбулися збори, на яких приймалися резолюції з вимогою запровадження українських шкіл. Просвітяни роз'яснювали селянам значення рідного слова у школі, розповсюджували серед них листівки та інструкції щодо організації і проведення шкільних плебісцитів.

Наприклад, Луцька повітова «Просвіта» зібрала 3 547 заяв, які стосувалися 5 380 дітей шкільного віку, щодо навчання їх українською мовою. Проте інспектор Луцького шкільного округу відмовився їх прийняти, вимагаючи, щоб батьки особисто їх принесли. Тоді Рада «Просвіти» направила їх поштою із відповідним записом, щоб уникнути можливої фальсифікації. Проте в цій боротьбі сильнішою виявилася державна адміністрація, яка не прислухалася до бажань населення.

Плебісцитна кампанія не дала бажаних для українців наслідків. Польська влада продовжувала нищити українське шкільництво, а «Просвіти» краю мали змогу лише писати протести, меморандуми, заяви на його захист. Потрібно зазначити, що голова Товариства Є. Петриківський звертався у справі неприйняття декларацій шкільним інспектором до Волинського воєводи А. Дембського, на що отримав відповідь: «він (А. Дембський) безсилий щось зробити, бо шкільні інспектори підлягають Шкільній Кураторії в Рівному».

Шкільний плебісцит 1925 року, по суті, у законний спосіб знищив українські школи, наперекір усім міжнародним трактатам, зокрема Версальському договору від 28 червня 1919 року, в якому Польща зобов'язувалася «в містах і округах, залюднених значною частиною польських громадян, котрі розмовляють на іншій мові, ніж польська, забезпечувати в початкових школах навчання дітей таких польських громадян на їхній власній мові».

Примусовій асиміляції українського населення було повністю підпорядковано політику «санаційної» влади у сфері освіти. До травневого перевороту та в перші роки після нього прихильники Ю. Пілсудського, намагаючись завоювати політичний капітал і довір'я населення національних меншин, не скупилися ні на різку критику шкільної політики ендеків, ні на обіцянки докорінно змінити становище у цій галузі.

Обіцянки щодо розвитку школи національних меншин повною мірою були декларовані і в програмному документі «санаційного» уряду – директивах Політичного комітету Ради міністрів Польщі про внутрішню національну політику від 1926 року. Тут, зокрема, відзначалося, що на території Волині уряд «задовільнить освітні потреби українського населення українською мовою», що будуть «засновані публічні загальні школи з українською мовою навчання», а в усіх державних школах запроваджено вивчення української мови; що буде відкрито державні гімназії і загальноосвітні ліцеї та професійні школи з українською мовою навчання.

Зрозуміло, що жодна з цих обіцянок не виконана польською владою. Було повністю збережено створену ендеками систему шкільної освіти, яка базувалася на законі про шкільну реформу від 21 липня 1924 року і підпорядковувалася політиці асиміляції населення національних меншин.

У 1926 році міністром освіти призначено А. Суйковського, який видав наказ, щоб складати гуртові подання на українську школу від усіх батьків дітей певної школи. Луцька повітова «Просвіта» знову активно взялася за роботу, друкувала і поширювала у філіях відповідні бланки, організовувала подання тих прохань. «Хоч толку мало, – писав у своєму звіті голова філії с. Рованці, – але не зраджуємось у боротьбі і при нагоді знову будемо добиватися рідної мови навчання в школі». Зрушень у справі створення українських шкіл практично не відбувалося, проте міністра, який порушив шкільний закон С. Грабського, було знято, а на всі прохання давалася негативна відповідь.

За таких обставин знову розпочалася боротьба волинських просвітян за своє право на рідну школу. Оскільки характер польсько-українських взаємин у міжвоєнні роки визначав польський уряд, то діяльність українців у цей період, по суті, була відповіддю на польські ініціативи. Представники культурно-освітніх організацій Волині на черговому з'їзді у Рівному в 1926 році, обговоривши важкий стан шкільництва в регіоні, де на 250 чоловік населення був тільки один учитель, ухвалили:

«1. Розпочати акцію пропагування необхідності заснування приватних українських шкіл, загальноосвітніх та фахових;

2. Поставити обов'язком всім членам Товариства «Просвіта» вступити членами Українського Педагогічного Товариства «Рідна школа» у Львові».

Уособленням «нового підходу уряду» до вирішення української проблеми на регіональному рівні стало призначення Волинським воєводою Г. Юзевського. Стратегічною метою його «волинської програми» проголошувалась інтеграція краю до складу Другої Речі Посполитої. На його думку, невирішеність проблеми українського шкільництва призводила до загострення польсько-українського антагонізму. На той момент початкова школа на Волині переживала занепад. До такого стану українського шкільництва призвела політика попередників Г. Юзевського. «Нині на терені Волині немає жодної української школи, – писав він у своєму звіті про інспекційну поїздку до воєводства у 1926 році, – так звані утравістичні школи фактично нічим не відрізняються від польських. Плебіцит С. Грабського був актом насильства, актом брутального розгулу шовіністичних апетитів місцевих освітніх діячів і адміністрації». Але попри визнання неправомірних дій із польського боку, у вирішенні проблем українського шкільництва Г. Юзевський діяв дуже обережно. Відкриття нових шкіл з українською мовою викладання воєвода допускав лише в «особливих випадках».

Черговою спробою вплинути на урядову політику в галузі шкільної освіти стало звернення з'їзду представників філій Луцької «Просвіти» 13 лютого 1927 року до міністерства освіти, щоб воно ініціювало проведення в законодавчому порядку основних змін у шкільному законі від 31 липня 1924 року – «до часу виправлення того закону, аби змінено було урядово виконавчий розпорядок до того закону, виданий 7 січня 1925 року, бо якраз той розпорядок створив неможливі труднощі і нові, порівнюючи навіть з законом, кривди українському народові, як рівно ж дав можливість різних надужить у вирішенні питання про мову школи». Проте міністерство освіти, в компетенції якого була зміна приписів, не вважало за потрібне так чи інакше прореагувати на надіслане прохання.

19 вересня 1927 року Рада Луцької повітової «Просвіти» підняла питання про необхідність знову використати закон С. Грабського в боротьбі за рідну школу і провести 31 грудня 1927 року акцію подання

шкільних декларацій – щодо вживання української мови навчання в школах. Подання декларацій відбувалося, проте результат завжди був один – у школах усе залишалося без змін.

Українське населення почало оббивати пороги шкільних інспекторів із проханням про відкриття українських шкіл, але добитися нічого не змогла. Після довгих місяців очікування отримувала лише відмову або пораду інспектора заснувати школу польську. У разі відмови від пропозиції насильно створювалися польські школи, не видавалися дозволи, як це було в с. Цумань. Селяни написали лист у міністерство освіти Польщі: «Ми, що нижче підписались, жителі с. Цумань української національності, українська мова наша рідна і наших дітей теж. В селі живе 250 дітей-українців. Просимо пана міністра, щоб у 1926–1927 навчальному році відкрили для наших дітей школу на рідній мові навчання...». Але це прохання, як і ряд інших, було проігноровано. Свою політику польські державні мужі виправдовували тим, що нібито українське населення не хоче посилати своїх дітей до українських шкіл, а з більшим бажанням віддає їх до польських.

Політика колонізації призвела до того, що у 1929 році в Луцьку як воєводському центрі із дев'яти загальноосвітніх шкіл не було жодної української. Зменшилася загальна кількість учнів: у 1921–1922 роках у всіх школах навчалося близько 17 тис. дітей, а в 1928 році – 13700, поза школою залишалося 15 610 дітей. У 1931 році приблизно 15 % лучан не вміли ні читати, ні писати.

Для того, щоб покласти край сподіванням на скору ліквідацію утравістичних шкіл, 29 листопада 1930 року президент Польщі зробив деякі доповнення до закону про шкільну реформу від 31 липня 1924 року. Згідно з цими доповненнями зміна мови навчання могла відбутися не раніше ніж через сім років із часу «останньої ухвали, яка встановлювала мову навчання для даної школи». Оскільки у всіх утравістичних школах на території Західної України мова навчання останній раз була визначена в 1930 році, то й відповідні зміни могли наступити не раніше 1937 року. Насправді вони не відбулися ні в 1937, ні в наступних роках. Тому протягом 30-х років польська влада інтенсивно продовжувала штучно насаджувати польські та утравістичні школи за рахунок ліквідації решток української мови. В 1937/38 навчальному році у Волинському воєводстві з 2087 освітніх шкіл польських було 1 459, утравістичних – 520 і тільки

вісім українських, у яких навчалось 1,2 тис. дітей, що становило ледве 5 % усіх дітей шкільного віку.

Тяжкий удар по народній освіті, насамперед на території національних меншин, був нанесений шкільною реформою, проведеною в Польщі на початку 1932 року. На підставі реформи в країні було запроваджено початкові школи трьох ступенів: першого ступеня (4-класна), другого (6-класна) і третього (7-класна). Школи першого ступеня, в яких весь процес навчання проводився одним або двома вчителями, були розраховані на те, щоб дати дітям тільки елементарні знання – вміти прочитати державні розпорядження та підписатися під документом. Вони не давали права поступати в середні школи. На Волині школи першого ступеня стали, по суті, основною формою навчання.

Перешкодою в організації належної освіти для українців була відсутність необхідної кількості відповідної літератури. Тому кожна просвітянська організація Волині розпочинала свою діяльність зі створення бібліотеки, книгарні та читальні. На з'їзді представників філій 8 березня 1925 року було запропоновано проводити свято книги як «засіб найкращої агітації за поширення книжки». Окрім того, філії зобов'язані були звернути увагу на «привчення своїх членів до читання книжок, плекання серед селянства любові й пошани до існування та вміння з нею поводитись. Поповнення і упорядження бібліотек, а особливо відділу для дітей. Придбання бібліотечних шаф, заведення каталогів і справ, влаштування рефератів про книжки, спільних читань та проведення двох-трьох денних курсів для підготовки бібліотекарів».

Бібліотечну справу у Луцькому повіті, згідно зі Статутом Товариства, провадила бібліотечна секція, яка була організована на так званих установчих зборах 14 березня 1920 року. Однак, пізніше ця секція не раз розпадалась, і тому справу організації бібліотек взяла на себе безпосередньо Рада, а видачу книжок доручено здійснювати «господареві» Товариства.

Паралельно із створенням «Просвіт», або ж одразу після заснування просвітянських осередків відбувалося створення бібліотек та читалень «Просвіти». Так, наприклад, 8 травня 1921 року на зборах Ради Луцької «Просвіти» було прийнято рішення про створення бібліотеки. «З заснуванням бібліотеки й з поширенням книжки на селі, а рівнож і українських часописів, – писали просвітяни у звіті, – мало-помалу пробуджується свідомість і любов до свого рідного».

«Просвіти» Волинського воєводства шукали шляхи придбання української книги. Серед документів Центрального державного історичного архіву України у м. Львові зустрічаємо декілька сотень листів Кременецької, Рівненської, Дубнівської, Володимирської, Ковельської, Горохівської, Здолбунівської та Луцької «Просвіт» із проханням надіслати книги для їхніх бібліотек та читалень. Як бачимо з архівних документів, найчастіше Львівська «Просвіта» надсилала книги волинським просвітам, досить часто, навіть, у борг.

Відомо, що у 1920 році Луцька «Просвіта» зверталася навіть до Прем'єра Польщі А. Вітоса, який перебував у Луцьку, з проханням виділити кошти на українські бібліотеки, книжки та підручники. Коли стало можливим дістатися до Львова, туди відразу були відряджені уповноважені за книжками, головним чином – найкращим тоді букварем «Початок» С. Черкасенка. За більшовиків «Просвіта» також делегувала до Києва та Житомира своїх представників, щоб придбати вкрай необхідні шкільні підручники.

Згодом було втілено рішення, прийняте на загальних зборах 31 травня 1920 року, про заснування в Луцьку української книгарні. 17 травня 1921 року відкрито книгарню «Нива» як товариство на паєх членів-просвітян. «Просвіта» на перших порах виділила місце під книгарню у своєму будинку, виступивши одним із пайовиків. У 1921–1924 роках книгарня постачала підручники для українських початкових шкіл, поширювала українські книги в повіті. Завдяки їй стали швидше формуватися просвітянські бібліотеки, адже більшість книг закуповувалася саме в цій книгарні. У квітні 1928 року із суто економічних причин книгарня припинила своє існування.

Дослідниця Луцької «Просвіти» М. Філіпович пише, що просвітянські бібліотеки поповнювалися також за рахунок книжок, подарованих видавництвом «Дніпросоюз». У лютому 1926 року Рада «Просвіти» отримала від цього видавництва 1312 книг, із них по обміну зі Львова – 247 книжок. Включивши по одному примірнику видань до власної бібліотеки в місті, Рада решту книг передала філіям, до 1 липня 1928 року останні одержали 996 книг.

Певні кошти на розвиток бібліотеки «Просвіти» виділяв Луцький повітовий сеймик. Щедрий дарунок Луцькому товариству зробила Українська сільськогосподарська академія в Подебрадах (Чехословаччина), сенат якої в березні 1927 року надіслав 103 томи своїх видань українською

мовою. У зв'язку з цим Рада «Просвіти» ухвалила утворити окремий науковий відділ бібліотеки. Великим добродієм для просвітянської бібліотеки був Ч. Добровольський, чех за національністю, який подарував цінні українські книги.

Зусилля просвітян, спрямовані на організацію бібліотек, дали помітні наслідки. На 1 липня 1928 року в 57 філіях «Просвіт» діяли бібліотеки, у яких налічувалося 7430 книг, зокрема у Луцьку – 1087 примірників. Набуток чималий, потрібний і все ж недостатній для задоволення потреб. Слід відзначити, що Західна Україна взагалі була бідна на українську книгу. На Волині практично нічого не видавалось українською мовою.

Аналіз архівних документів дозволяє простежити фонди просвітянських бібліотек і зробити висновок про те, що вони були досить різноманітні за тематикою, переважали твори українських прозаїків і поетів, громадських діячів, учених та істориків, зокрема І. Борщака, Д. Дорошенка, М. Костомарова, М. Коцюбинського, І. Крип'якевича, П. Мирного, С. Руданського, Лесі Українки, М. Шашкевича, Т. Шевченка, П. Чубинського, книги «Українська державність», «Син України», «Борці за правду», «Як Москва нищила Україну», «Оповідання про славне військо запорозьке» й т. ін.

Починаючи із середини 20-х років, посилилася тенденція до формування сільських бібліотек літературою з різних галузей знань. Селян особливо цікавили книжки історичного, суспільно-політичного змісту, а також практичного спрямування – з городництва, садівництва, бджільництва, кооперації. Усе це свідчило, що справа просвіти широких верств населення йшла по висхідній лінії, коли витворювався тип громадянина, котрий не поривав зв'язків із традиціями національного життя, та водночас прагнув збагатити свій досвід знаннями, необхідними для продуктивної праці на землі.

Щоб якимось задовольнити попит на книгу в селі, просвітяни запроваджували різні форми бібліотечного обслуговування. Найбільш розвинутими і дієвими стали так звані «мандрівні бібліотеки», про це пише у своїй монографії волиська дослідниця М. Філіпович. Фонди «мандрівних бібліотек» склалися головним чином із бібліотечної літератури повітового Товариства та спеціально закуплених для цієї справи книжок. Такі «мандрівні бібліотеки» мали від 10 до 50–60 книг, «кочували» від філії до філії, а іноді доходили і до сіл, де не було просвітянського руху зовсім. У кожному населеному пункті вони перебували по декілька місяців.

Польська влада неприхильно поставилася і до бібліотек та читалень, створених волинськими «Просвітами». Серед архівних документів зустрічаємо чимало прикладів цього, особливо багато таких скарг припадає на період Г. Юзевського. Зокрема, у сховищах Центрального державного історичного архіву України у м. Львові зустрічаємо близько сотні архівних справ у яких містяться скарги волинських просвітян про заборону діяльності та закриття бібліотек. Наприклад у одному із листів Кременецької «Просвіти» направленому у жовтні 1935 року до Львівської «Просвіти» читаємо: «... Надсилаємо Вам перелік читалень Кременеччини, які мають невиплачені борги за виписані раніше книги зі Львова, а нині ці читальні підлягають ліквідації: читальня в с. Матвіївці, бібліотека в с. Лопушині, читальні у Влащинцях, Ринівці, Кордишеві, Олишківцях, Голибізах, Полівцях, Брикові, Красиловці, Перелісцях, Гриньках та у Підлісцях»

Влада систематично знищувала читальні «Просвіти», національні школи, усувала священників українців із парафій, забороняла виступи українських хорів та театральні вистави. У 1927 році під найрізноманітнішими приводами, а найчастіше приводом «політичної неблагонадійності» польською владою було закрито десятки повітових осередків «Просвіт». Але, особливої гостроти переслідування просвітянського руху набуло після призначення очільником Волинської воєводської адміністрації Г. Юзевського.

Новий воєвода сформулював своє бачення «волинської політики», суть якої зводилася до того, щоб шляхом політичної асиміляції українського населення Волині добитися найтіснішої інтеграції цього регіону з Польщею. Даючи загальну оцінку українству Волині, Г. Юзевський приходив до висновку, що загалом воно було придатне для державної асиміляції і схильне до співпраці з поляками. Проте, на переконання Г. Юзевського, український рух на Волині, з огляду на державні інтереси Другої Речі Посполитої, мав одну дуже небезпечну рису – йому був притаманний сильний галицький вплив. Саме тому, важливе місце у «волинській програмі» нового воєводи, займала проблема ізоляції Волині від політичних та ідеологічних впливів Східної Галичини. Передбачалось ліквідувати на терені воєводства політичні і громадсько-культурні організації, осередки яких перебували поза межами Волині.

Вважаючи «Просвіти» політичною експозитурою українського націоналізму Галичини, Г. Юзевський повів з ними нещадну боротьбу. Лише

у 1928 році було ліквідовано 318 осередків товариства. В цьому ж році «Просвіти» змушені були припинити своє існування у Рівненському, Ковельському і Дубнівському повітах, а в наступному – у Володимирському повіті. До середини 30-х років адміністрація Г. Юзевського ліквідувала більшість осередків «Просвіт» на Волині.

Проти репресивної політики воєводської адміністрації рішуче протестувала конференція представників повітових «Просвіт» Волині, що відбулася нелегально 9 липня 1928 року у Луцьку. У прийнятій на ній резолюції вказувалося: «Відповідні факти призупинення діяльності повітових «Просвіт» разом із багатьма їх сільськими філіями, як це мало місце у Дубні, Ковелі, Рівному, а також переслідування «Просвіт» у Кременці і Острозі є не лише діями незаконними, але й фактично унеможливають національно-культурний розвиток українського суспільства». Учасники конференції звернулись до польської влади з вимогою негайного відкликання рішення щодо закриття згаданих вище «Просвіт» і припинення репресій проти просвітянського руху на Волині.

Незважаючи на протести української громадськості, польська влада жодних корекцій у свою політику, щодо національних та громадських організацій не внесла. Більше того, уже у вересні 1931 року волинський воєвода Г. Юзевський випрацював документ, котрий представив міністру внутрішніх справ Другої Речі Посполитої. В ньому, зокрема, містилися конкретні пропозиції щодо тактики поступового відмежування північно-східних земель від галицьких воєводств. «Нинішня політична ситуація на Волині, – зазначав Г. Юзевський, – з огляду на сусідство зі Східною Мало-польщею зобов'язує до здійснення певних кроків, які б, з одного боку, запобігли поширенню терористичних виступів, а з другого – підкреслили б політичну окремішність Волині». На думку волинського воєводи, ізоляція Волині від Східної Галичини зробила б неможливою будь-яку пропагандистську діяльність галицьких політиків на терені воєводства, доставку партійної літератури, приїзди кур'єрів й одночасно спричинила б розрив організаційних зв'язків місцевих партійних осередків із львівськими центральними органами.

Г. Юзевський відповідно до своєї «волинської програми» намагався розірвати історично складені тісні зв'язки між західними українцями, перетворити волинян на лояльних громадян Другої Речі Посполитої. Політика воєводи Г. Юзевського створювала штучний мур між Волинню

і Галичиною, але не могла знищити природного зв'язку двох частин українського народу. Після ліквідації українських організацій з галицьким родоводом, волинський воєвода розпочав створювати нові організації, що будувалися і діяли на засадах лояльності до Речі Посполитої, на принципах співпраці з поляками. Державна адміністрація сприяла створенню на Волині низки пропольських культурно-освітніх організацій: «Основа» у Ковелі, «Рідна хата» у Луцьку, «Світло» у Дубно, «Літературно-мистецьке товариство» у Рівному. Діяли новостворені організації під пильним наглядом польської поліції.

Беззаперечним є і той факт, що Г. Юзевський знайшов підтримку у певних колах українців, зокрема серед колишніх петлюрівців, і інших діячів, які стояли на поміркованих позиціях. Саме ці українські діячі з ініціативи волинського воєводи у 1931 році створили Волинське українське об'єднання, яке офіційно заявило про свою лояльність до польської держави і виявило готовність до співпраці з польською адміністрацією. Утворена з ініціативи польських властей, нова організація повинна була сприяти насамперед поширенню ідей польсько-українського співжиття і співпраці, а її осередки – «Просвітянські хати» і «Народні хори» мали замінити «Просвіти». Незважаючи на лояльність ВУО до польської влади, багато первинних осередків продовжували вести свою національну роботу, хоч колишніх «Просвіт» їм так і не вдалося повністю замінити.

Дослідник Волині міжвоєнного періоду М. Кучерепа вважає, що воєвода Г. Юзевський, розуміючи, необхідність чимось заповнити утворений культурно-освітній вакуум, що утворився після ліквідації «Просвіт» у сприяв будівництву нової мережі подібного типу суспільної організації, якою стали «Просвітянські хати». Поділяючи плани воєводи, Волинське українське об'єднання стало організатором нових культурно-освітніх товариств. «В місяцях закриття «Просвіт» почали виникати «Просвітянські хати», незалежні від центральної «Просвіти» у Львові. Діяли вони під впливом лояльного до влади Волинського українського об'єднання».

Частина членів Волинського українського об'єднання вважала, що «Просвітянські хати» засновуються не для боротьби з «Просвітами», а лише для проведення культурно-освітньої праці там, де їх не було. Головна управа ВУО наголошувала, що буде сприяти організації «Просвітянських хат» там, де «Просвіта» не виконувала своїх завдань.

Добре розуміючи, що «Просвіти» мали великий вплив на українське населення, вувці не ризикували відкрито виступати проти них. Однак, були випадки досить категоричних заяв. Зокрема, лідер ВУО П. Певний, поділяючи далекосяжні плани волинського воєводи, казав: «Волинське українське об'єднання переймає на себе чисту ідею просвітянського руху і буде її репрезентантом. Просвіта стане правдивою «Просвітянською хатою» і перестане бути політичною стайнею». Ці слова свідчать, що голова ВУО відкрито зрадив українські національні інтереси і повторював думки своїх польських керівників. На жаль, вувці своєю підтримкою «волинського експерименту» завдали відчутного удару культурно-освітній роботі на Волині, адже їхні дії призводили до розбиття західноукраїнського руху, до знищення однієї з найвпливовіших українських організацій.

Таким чином, «Просвітянські хати» з'явилися, з одного боку, як ініціатива ВУО для поширення свого впливу на волинське село, а з іншого – в результаті «волинської політики» воєводи Г. Юзевського вони були покликані замінити «Просвіти».

Перші практичні кроки ВУО були пов'язані саме з «Просвітянськими хатами», які підлягали культурно-освітній секції ВУО і мали на меті поширення та підтримку освіти серед українського народу на терені гмін і повітів».

27 червня 1931 року Волинським воєводським управлінням був затверджений регулямін (статут) «Просвітянських хат» Волинського українського об'єднання. Згідно статуту, «Просвітянські хати» мали видавати і поширювати українські книги, газети, підручники, організувати бібліотеки, читальні, проводити музичні та літературні вечори, концерти. Ці філії ВУО мали стати ініціаторами різноманітних курсів для неписьменного населення, кооперативних, фахових курсів. Планувалося, що «Просвітянські хати» відкриватимуть та утримуватимуть інтернати для шкільної молоді, виділяючи їм стипендії.

«Просвітянські хати» володіли власною круглою печаткою з написом по колу – «Просвітянська хата» (назва місцевості), а в середині містилися літери – ВУО. Раз на рік, в період між 1 січнем і 31 березнем відбувалися загальні збори «Просвітянської хати», які скликала рада «Просвітянської хати» за дозволом районної чи округової ради. В разі потреби, на вимогу районної ради ВУО могли бути скликані надзвичайні загальні збори

членів «Просвітянської хати». Ухвали загальних зборів приймалися звичайною більшістю голосів.

Контролювали роботу низових установ об'єднання інструктори «Просвітянських хат», у їх же повноваження входило дбати про заснування нових осередків, збільшення чисельності ВУО. Саме вони радили, які книги, часописи закупувати, знаходили диригентів і режисерів при утворенні нових «Хорів» ВУО.

Як зазначає М. Кучереапа, через важке становище української інтелігенції в Польщі виникла проблема недостатньої кількості інструкторів, які б відповідали вимогам об'єднання. «В існуючих українських організаціях зменшується кількість української інтелігенції при «чорновій роботі». У «Просвітянських хатах» (близько 5000 членів у 8 повітах) є декілька інструкторів і кілька десятків інтелігентів».

Незважаючи на численні труднощі, відкриття «Просвітянської хати», як правило, перетворювалося на «свято з українськими вишивками, з національною символікою». Наприклад, таке урочисте відкриття «Просвітянської хати» відбувалося 21 березня 1937 року у селі Губин Луцького повіту, а 3 квітня 1938 року – в містечку Рожище. На установчих зборах делегати від Головної управи ВУО закликали присутніх вступати до об'єднання та приступати до творчої культурно-освітньої праці; наголошували, що їхня робота не може обмежуватися лише театральними виставами і танцями. Промовці наголошували, «що «Просвітянські хати» повинні стати для волинян школою самоосвіти і культурного розвитку». Однак, далеко не всі «Просвітянські хати» змогли стати такими осередками.

Незважаючи на те, що «Просвітянські хати», «Народні хори» були прихильниками ідеї польсько-українського співжиття, вони проводили роботу щодо піднесення культурного рівня населення Волині. Саме з цією метою філії ВУО влаштовували різноманітні свята, вечори з нагоди Шевченківських днів, Різдва Христового, Нового року, свята Матері. Постійно організовували так звані «академії» на честь І. Котляревського, Лесі Українки, І. Франка, В. Стефаника, інші літературні вечори за участю української інтелігенції. Національному вихованню сприяли урочистості, присвячені історичним особам і датам. Базар, Крути, універсали Центральної ради, Симон Петлюра – такий далеко не повний перелік місць та імен, яким приурочувалися свята.

Українці Волині намагалися зберегти і розвивати свою культуру, мову у міжвоєнний період. З цієї метою вони створили низку культурно-освітніх організацій, серед яких виділялася «Просвіта». Польська влада перешкождала розвитку цієї організації, намагаючись підпорядкувати її своїм впливам, вдаючись до репресивних заходів. Це призвело до припинення у 1935 році діяльності усіх «Просвіт» на Волині. «Просвіт'янські хати», що за підтримки польської влади виникають у краї взамін «Просвіт», звісно, що не могли задовільнити національні потреби українців, але стали у другій половині 30-х років ХХ століття єдиною можливістю до реалізації культурних запитів українців.

Беззаперечним є факт, що національна громадська організація українців «Просвіта», попри усі заборони її діяльності, справила значний вплив на національну свідомість волинян, їх освітній та культурний рівень і стала тією підвалиною, на яку опиралася українська національна ідея у міжвоєнний період. Саме через жорстку асиміляційну політику, яку поводи́ла польська влада, дискримінацію українців, «Просвіта» стала консолідуючим чинником для українців Волині у міжвоєнний період.

Можна погодитися із думкою І. Зуляка про те, що переслідування просвітнього руху в Західній Україні було викликане тим, що польська влада була далека від розуміння національних інтересів українців. Протистояти негативним тенденціям влади було досить складно. Однак, «Просвіта» зуміла забезпечити важливий внесок у становлення національної свідомості західних українців.

Ще однією важливою сторінкою у діяльності волинських «Просвіт» у міжвоєнний період був захист національної церкви, яка, так само, як і «Просвіта» піддавалася утискам з боку польської влади. Фактично, товариство «Просвіта» та православна церква, у досліджуваний період, стали головними осередками української культури, мови, традицій.

«Просвіта», як авторитетна та масова організація українства, уділяла національній церкві особливу увагу. На прикладі Волині це досить чітко можна прослідкувати, адже тут, на відміну від сусідньої Галичини, за умов довготривалої відсутності будь-яких українських інституцій, значення національної церкви в суспільному житті було особливо вагомим.

Якщо, при цьому, врахувати ще й той факт, що на Волині з 1 млн 567 тис. населення 99,4 % були православними, то важливість національної церкви у житті краян, навряд чи може бути переоцінена.

Проблемою був і той факт, що у перші повоєнні роки православна церква на українських землях під владою Польщі залишалася уламком церкви російської, а її керівні органи знаходилися за межами Речі Посполитої. Православ'я потребувало змін, реорганізації, перебудови і пристосування свого життя до умов тогочасної Польщі. Окрім цього, православне духовенство у більшості своїй було російським не тільки за національністю, а й за духом та переконаннями. Тому Волинська «Просвіта» повела подвійну боротьбу за національну церкву: з одного боку з польською владою, з іншого – із російськими впливами та зросійщенням духовенства.

Народ, в умовах бездержавності, особливо гостро потребував зрозумілої мови богослужіння, соборності устрою церкви, а ці прагнення наштовхувалися на спротив польської влади, що проявилось у закритті некатолицьких культових установ, або ж ще гірше, перетворення їх на костьоли. Одразу ж після закінчення війни, польською владою було закрито 111 церков, повністю знищено – 50, а 150 – перетворено на костьоли.

Погроми православних приходів стали масовим явищем. Так, до 1924 року було забрано від православних 500 церков і близько 20 гектарів церковної землі з господарчими будівлями. За офіційними даними польської статистики, питома вага віруючих католицької церкви серед жителів Волинського воєводства збільшилася з 11,5 % у 1921 році до 15,7 % у 1931 році. За статистикою Луцької єпископської курії, католицьку віру щорічно приймали близько 3400 осіб.

Проте, більшість волинян, продовжила обстоювати православну віру, у 690 парафіях проживало 1,5 млн. осіб. Саме ці терени стали ареною боротьби за українізацію та автокефалію Православної церкви. Полонізація церкви підштовхувала українських громадських діячів і православних віруючих до боротьби за українізацію церкви на Волині. Товариство «Просвіта» було активним захисником релігійних інтересів українців.

У цей період «Просвіта» активно сприяє відродженню діяльності церковних братств у Волинському воєводстві. Спільні зусилля братств та «Просвіти» були спрямовані на облаштування церков, опіку над цвинтарями, організацію спільних хорів і проведення різноманітних культурно-релігійних заходів.

Показовим прикладом протистояння польської влади і українського церковного руху на чолі з «Просвітою», є історія Свято-Троїцького собору

у Луцьку, який польська влада в середині 20-х років ХХ століття намагалася передати римо-католикам. У відповідь на ці дії, Рада Луцької «Просвіти» організувала звернення до 23 урядових установ Польщі, з метою захисту храму. Звернення було зустрінуте мовчанкою влади, але все ж, захопити собор католики не наважилися.

Під тиском української громадськості організованої осередками «Просвіти» 3 вересня 1924 року Священний Синод Автокефальної православної церкви у Польщі прийняв рішення про часткове запровадження української мови у функціонування церкви. Однак, ухвала впроваджувалася в життя досить повільно. В. Борщевич, дослідник Української Православної церкви на Волині, вважає, що саме «Просвітам» належить виключно важлива роль в українізації церкви. Сільські філії «Просвіт», серед членів яких були парафіяни місцевих храмів, виступали за українську мову богослужінь, за призначення українських священників.

Просвітяни послідовно виступали за українську мову в богослужіннях, послаблення впливу священників-москвофілів у парафіях. У 1926 році у Волинському воєводстві на українське богослужіння перейшли у с. Пожарки, Вишків, Хорлупи та м. Ківерці. у деяких селах на релігійному ґрунті розгорталися конфлікти. Наприклад, в уже згаданому селі Хорлупи та у селі Романові, що поблизу Луцька. Суть конфліктів доволі схожа: селянські збори прийняли ухвалу про богослужіння у їх церкві українською мовою, а священник продовжував відправляти старослов'янською, або ж відмовлявся здійснювати службу. Хор «Просвіти» у с. Хорлупи співав службу Божу українською, а священник закликав селян покинути «Просвіту». У 1927 році розмосковлення церкви відбулося в селах Лаврів, Городище, Зубильно, Михлин, Береза, Боголюби, Воротнів, Угринів та ін..

У селі Романів склалася взагалі парадоксальна ситуація: ще до війни священником російською владою був призначений чех за національністю Володимир Зах, який, за твердженнями тогочасних парафіян, «не дуже сприяв до всього українського».

Вплив романівської «Просвіти» на церковний причет дозволив поступово українізувати церковне богослужіння: на кошти філії були закуплені українські церковні ноти, богослужіння все більше набувало характеру українського, національного, псаломщиком став член «Просвіти» Яків Лобурський. Просвітяни, як і всі жителі села, активно підтримали ідею скликання в Луцьку Українського церковного з'їзду

і створення Української Автокефальної православної церкви в Польщі. Під тиском мирян митрополит Діонисій у серпні 1928 році змушений був визнати домагання українців справедливими і у виданій відозві дозволив вживання рідної мови при відправленні літургії.

Поки загострювалися конфлікти між православними парафіями та польською владою, голова Луцької повітової «Просвіти» І. Власовський та активний діяч волинської «Просвіти» А. Річинський, працювали над реалізацією ідеї щодо скликання у Луцьку українського церковного з'їзду, який мав би врегулював усі проблеми церковного життя. Передумовою скликання у Луцьку з'їзду став проведений 26 вересня 1926 року з'їзд у Рівному, на якому, окрім іншого, обговорювалися і церковні питання. Саме тоді й було прийнято рішення про утворення церковних повітових комітетів, задля керівництва справою українізації Церкви у повітах. На згаданому з'їзді ухвалили відозву до митрополита Діонісія, у якій ставилася вимога щодо українізації церкви.

Український церковний з'їзд відбувся в Луцьку 5–6 червня 1927 року. В ньому взяло участь понад 800 делегатів із Волині, Полісся, Холмщини і Підляшшя. На з'їзді було створено постійний церковно-громадський орган – Церковний комітет, який мав наглядати за задоволенням релігійних потреб українців. З'їзд ухвалив: «...на всіх землях, де переважає українська людність, мовою православного Богослужіння повинна бути тільки українська мова». Документи свідчать, що з'їзд готувався та проходив за активної участі просвітян.

Православні ієрархи зайняли відверто ворожу позицію до з'їзду і 15–17 червня, того ж року, провели своє альтернативне зібрання. Його рішення були пронизані неприхованою ненавистю, що ще більше загострило конфронтацію. У відповідь на реакцію москвофілів «Просвіта» спільно з Церковним комітетом організували церковні зібрання в підтримку Луцького з'їзду. Надалі, саме ці дві інституції стали головними організаційними осередками консолідації громадських сил на проведення українізації церкви.

Після Луцького церковного з'їзду «Просвіта» зобов'язала філії зміцнювати і розбудовувати українське православ'я. місцеві просвітянські організації звітували про діяльність у національно-церковній ділянці. Проте, слід визнати, що Товариству, далеко не завжди, вдавалося вплинути на ситуацію і священників, які стояли на москвофільських позиціях.

У відповідь, московське духовенство з усіх сил боролось проти заснування просвітянських філій у селах.

У наслідок активних дій «Просвіти», релігійних товариств, віруючих і частини духовенства, на Волині у 20-х роках ХХ століття, зростає кількість Православних храмів, у яких богослужіння проводилося українською мовою. Завдяки їхнім зусиллям, у цей період, на Волині було українізовано 108 парафій із 680. У 126 храмах українська мова, як літургійна використовувалася частково. Однак, як уже йшлося вище, із приходом на ці терени воєводою Г. Юзевського було завдано великого удару по українізації Православної церкви, це припало на 1928–1935 роки. Саме у цей період закривалися осередки товариства «Просвіта», що призвело до призупинення українізації церкви.

Таким чином, можемо підсумовувати, що колонізаційна, асиміляторська, антиукраїнська політика польської влади щодо українського населення Другої Речі Посполитої, зокрема Волині, поглибила гостроту українсько-польських взаємин. Не додала авторитету польській владі і здійснювана нею у 30-х роках ХХ століття політика пацифікації, яка загострила міжнаціональну ворожнечу між корінним етносом – українцями, і державницькою нацією – поляками. Політика пацифікації для українського населення Волині та Галичини принесла масові арешти, розправи з мирним населенням, закриття українських шкіл, православних церков, заборону діяльності українських громадсько-культурних установ та організацій, серед яких була і «Просвіта». Фактично повне припинення діяльності товариства «Просвіта» на теренах Волинського воєводства на початку 1930-х років мало негативний вплив на національно-культурне життя українського населення краю та спричинило загострення українсько-польських міжнаціональних взаємин. Створені, як альтернатива «Просвітам» «Просвітянські хати» не змогли забезпечити реалізації національно-культурних потреб українців.

Ліквідація «Просвіт» Волині була спричинена кількома чинниками: по-перше політичним становищем західноукраїнських земель, по-друге, дискримінаційною політикою урядів Другої Речі Посполитої щодо українців загалом та «Просвіт», зокрема, по-третє, українсько-польськими політичними стосунками у цей період, по-четверте, браком єдності українських політичних сил і громадських організацій (взаємна недовіра, регіоналізм призводили до розпорошення і розколу сил).

За недовгий період існування на Волині «Просвіти» доклали величезних зусиль і справили значний вплив на культурне життя краю, національну освіту, церковне життя. Зокрема, на Волині у міжвоєнний період, завдяки зусиллям «Просвіт» успішно розгорнувся рух за українізацію Православної церкви, що посприяло консолідації українського суспільства навколо національної ідеї, і національної церкви та громадської організації, які пропагували цю ідею.

Анотація

«Просвіта» як національна громадсько-культурна організація була започаткована 1868 року у Галичині, а у роки Першої світової війни її ідеї поширюються на Волині разом із утворенням перших просвітянських осередків. Головною метою «Просвіти» була консолідація української спільноти навколо національної ідеї, культурно-науковий розвиток та піднесення національної свідомості українського народу.

Специфікою поширення просвітянських ідей на Волині стало те, що вони були принесені у край двома шляхами, зокрема Українськими січовими стрільцями із Галичини та представниками національної інтелігенції із Наддніпрянської України. Це стало однією із причин того, що «Просвіти» Волині не утворили єдиної централізованої структури за прикладом Галичини, що згодом, після утвердження польської влади у краї, ускладнило та унеможливило їхню діяльність.

А між тим, у першій половині 20-х років ХХ століття «Просвіта» стала одним з головних осередків національного життя місцевих українців. Своє завдання вона вбачало у розповсюдженні освіти й піднесенні національної самосвідомості українського населення Волині. Досить швидко просвітянство набуває все більшої популярності. Однак, із самого початку діяльності просвітянських організацій на Волині польська адміністрація поставилася до «Просвіт» з пересторогою, чинила всілякі перешкоди для їхнього розвитку, відмовлялася реєструвати статuti, накладала заборони на певні види діяльності, наприклад на проведення театральних вистав, та концертів, діяльність бібліотек, розвиток шкільництва при «Просвітах», тощо.

Тиск на волинські «Просвіти» посилювався із приходом на посаду волинського воєводи Г. Юзевського, а на середину 30-х років ХХ століття волинські «Просвіти» припинили свою діяльність. Польська влада

намагалася замінити популярні серед народу «Просвіти» на «Просвітянські хати».

Ключові слова: «Просвіта», Волинь, національна ідея, міжвоєнний період, освітні процеси, бібліотечна справа, просвітницькі традиції, Друга Річ Посполита, громадсько-культурна організація, «Просвітянські хати», національна інтелігенція.